

תשובה למגיבים

צבי זוהר

אני מודה לשני המשיבים ולשתי המשיבות שטרחו לעיין במאמרי ולהגיב עליו. אני שותף להרגשתם שהסוגיה העומדת על הפרק ראויה להתייחסות רצינית ומעמיקה. למען האמת, כוונתי בכתיבת המאמר היתה לעורר את הציבור הדתי להתייחסות רצינית שכזאת. אני מקווה שדברי התגובה של המשיבים, כמו גם התעוררות הקוראים למחשבה על השאלות הללו, אכן יובילו לדיון רציני ושקול בנושא זה.

אפתח ואומר שמשפט הסיום בתגובתן של רחל שפרכר ומיכל טיקוצ'ינסקי תמוה בעיניי. כתבתי מאמר שדן במצוקות ממשיות של יהודים ויהודיות שאינם רוצים להתנתק מן התורה אלא להמשיך ולנהל את חייהם במסגרתה. ציטטתי וניתחתי בו עשרות מקורות תורניים, והעליתי שאלה באשר ליחס עלות/תועלת לתורה ולעם ישראל שבחשיפת מידע תורני מסוים לעומת הסתרתו. והן אומרות, בסוף תגובתן, שדבר אחד ברור: זוהי 'יהדות לא יהודית'. אבל מה אעשה ואני סבור שחיפוש פתרונות במסגרת ההלכה למצוקות של יהודים הוא לב־לבה של היהדות?

הרב הנקין כותב שאני "דורש היתר פילגש בפרהסיה ונמכשיל את הרבים". אני לא דרשתי דבר. את מאמרי סיימתי בסימן שאלה, ולא בסימן קריאה. מה שהצעתי היה להעלות את הנושא לדיון תוך גילוי נאות של מכלול המקורות ומכלול השיקולים. הרב כותב עוד שמאמרי הוא "מרשם לשינוי מרחיק לכת בתא המשפחתי". לא כתבתי במאמרי מרשם כלשהו, ואף אומר שהתא המשפחתי מאוד ראוי בעיני, אני חי בתא משפחתי ומאושר בחלקי.

אם כך, אם אני נשוי ושבע רצון בחלקי, מדוע נדרשתי לנושא מפלג ו”מזעזע” זה? ראשית, האושר האישי שלי איננו צריך לסמא את עיניי למצוקותיהם ולמצבם הקיומי של אנשים אחרים שאינם נשואים. בקרב הציבור הדתי-הלאומי וגם בקרב ציבורים אחרים הצריכים לעניין את חכמי ההלכה ישנה מציאות אנושית מורכבת ובעייתית שלא ראוי להבליע אותה, להתכחש לה או למזער את השלכותיה. ישנם רווקים ורווקות רבים החפצים מאוד באושר שבזוגיות, אך מסיבות שונות (שעל מקצתן עמדתי במאמרי) אינם עומדים על סף מימוש חיי נישואין. הם אינם רשעים או פושעים, אלא יהודים יקרים החפצים לחיות במסגרת ההלכה. הם אינם ‘שבקי היתרא ואכלי איסורא’. האומנם אין זה ראוי לחשוב על פתרון של ‘היתרא’ במסגרת ההלכה, בעבור ציבור זה?

ושנית, נראה שלא הייתי מקדיש מזמני לכתיבת המאמר אלמלא העובדה שבכתבות שציטטתי במאמרי, הובאו דבריהם של רבנים שקבעו חד וחלק שאין שום בסיס בהלכה לפתרון מצוקתם של רווקים ורווקות אלה. קביעה זאת קוממה אותי. במאמרי ביקשתי להראות שהטענה כי במסגרת ההלכה אין שום חלופה לזוגיות מותרת מלבד חופה וקידושין, פשוט איננה נכונה.

נכון הוא שחלופה זאת איננה מקובלת בימינו כתקנית. אבל תירוצים של “פאס נישט” (ובתרגום חופשי: זה לא מקובל ועל כן זה פסול) מעולם לא הרשימו אותי. אם יש עמדה המצויה במקורות, האם זה ברור ומובן מאליה שאין היא יכולה בשום פנים ואופן להיות רלוונטית? הלא זוהי הסיבה שחז”ל לא העלימו דעות שהסנהדרין הכריעה נגדם: “למה מוכידין דברי היחיד בין המרובין הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובין? שאם יראה בית דין את דברי היחיד ויסמוך עליו”¹. מה גם שההיתר לחיי זוגיות במתכונת שהעליתי במאמרי איננו דעת יחיד, אלא דעת רבים מגדולי חכמי ההלכה. וכפי שכתב הרב הנקין במאמרו: “זוהר צודק בנקודה מרכזית בדיון ההלכתי שבמאמרו: כידוע, רבים מגדולי הפוסקים ומפרשי השולחן ערוך הסכימו שפילגש מותרת”.

יש מחלוקת בין חכמי ההלכה בנושא זה. מחלוקת זו התקיימה בתקופת הראשונים, לא הוכרעה בשולחן ערוך, ונמשכת גם בתקופת האחרונים. מכאן שמי שנוהג כדעה האוסרת, יש לו על מה שיסמוך. אם נכון הדבר ש”המחמיר תבוא עליו ברכה” אזי אפשר שמי שנוהג כדעה האוסרת גם יזכה לברכה. אבל, זה כמו זה: מי שנוהג כדעה המתירה, גם לו יש על מה שיסמוך. אפשר לומר לבני-זוג הנוהגים על-פי דעת המתירים שהם חורגים מן ההתנהגות המקובלת, אך אין יסוד לומר להם שהם נוהגים בניגוד להלכה וכן, ואין יסוד לשלילת הלגיטימיות של רב הפוסק כדעת המתירים, בטענה שהוא פוסק בניגוד להלכה.

מקריאת דברי המגיבים התרשמתי (אולי שלא בצדק) שהם חוששים לעתיד מוסד הנישואין. הם חוששים שאם יתגלה לציבור שומר המצוות שיש חלופה הלכתית

1 משנה עדיות א, ה. גם דבריו של רבי יהודה במשנה שלאחר מכן אינם רלוונטיים לכאן, שהרי שום סנהדרין לא הכריעה נגד היתר פילגש.

המאפשרת חיים של זוגיות שלא במסגרת הנישואין, כולם יעדיפו חלופה זאת. נזכרתי בהקשר זה בדברי הרא"ש, שלפיהם אם יתברר שיש דרך הלכתית המאפשרת לאישה לקבל גט מבעלה בניגוד לרצונו, הדבר יערער לגמרי את מוסד הנישואין: "אם תוכל האשה להפקיע את עצמה מתחת בעלה, באמרה: לא בעינא ליה [=אינני חפצה בו], לא הנחת בת לאברהם אבינו יושבת תחת בעלה, ויתנו עיניהם באחר וימרדו בבעליהן; על כן טוב להרחיק הכפייה".² דא עקא שבמשך כחמש-מאות שנה (מימי רבנן סבוראי ועד לזמנו של רבנו תם), יכלו נשים יהודיות לקבל גט על כורחו של הבעל – ומוסד הנישואין בישראל לא התערער. דומני שכך גם בימינו מוסד הנישואין לא יתערער בשל גילוי מידע על עוד מסגרת מותרת לקיום חיי זוגיות.

אבל הבה ונקבל לצורך הדיון את ההנחה שהציבור אכן איננו מעוניין באמת בנישואין, ובני-זוג דתיים-לאומיים מתחתנים מפני שלדעתם אין להם שום אפשרות אחרת לקיים חיי זוגיות תקינים. ונניח שאפשר להמשיך ולהעלים מהם מידע על אפשרויות אחרות. האם נכון לחייב את הציבור לבחור בדרך שבעצם אינה רצויה לו, כאשר ההלכה מציעה אלטרנטיבה? שלא כמוני, רחל שפרכר ומיכל טיקוצ'ינסקי, וכן הרב שמואל אריאל, סבורים שאכן כך צריך להיות. אין זו זכותו אלא חובתו של הרב להעלים מידע הלכתי מן הציבור אם הוא משוכנע שמידע זה מנוגד ל'רוח התורה'.

מדברי המשיבים עלתה טענה שלפיה גם אם התורה מתירה זוגיות ללא חופה וקידושין, הרי שבכך התירה התורה זוגיות הנוגדת את 'רוח התורה'. הרב שמואל אריאל מבהיר בתגובתו שתפיסת הזוגיות על-פי רוח התורה היא כדלקמן: ראשית, "בני-הזוג מחפשים התאמה אישית ביניהם קודם שהם מחליטים להתחתן". שנית, "חיי זוגיות צריכים להתקיים רק מתוך מסגרת קבועה של ייחוד בין בני-הזוג". ושלישית, "תפיסת הזוגיות היא של שותפות הן במישור השכלי והן במישור הרגשי".³ במילים אחרות: 'רוח התורה' תומכת דווקא בתפיסת הזוגיות הנחשבת כיום כתקנית בקרב הציבור הדתי-הלאומי.

ואולם, מהתבוננות היסטורית עולה שלא תמיד דגלה 'רוח התורה' בתפיסה זו של זוגיות. משך מאות (וכנראה אלפי) שנים פעל עם ישראל על-פי תפיסה אחרת מאוד של 'רוח התורה'. הנישואין בישראל בדורות עברו לא נקבעו על-ידי בני-הזוג עצמם, אלא על-ידי הוריהם. בני-הזוג נישאו בגיל צעיר מאוד, בלא שהכירו זה את זה (ואם נפגשו, היתה זו פגישה פורמלית גרידא שכלל לא אפשרה היכרות עמוקה). לא הם קבעו את תנאי הכתובה והנדוניה אלא הוריהם, וכך גם (במקרים רבים) סדרי מגוריהם ופרנסתם בשנים הראשונות לנישואיהם. ודאי שלא קדמה אהבה לנישואיהם, ואף לא התאמה רגשית ואישית. הם גם לא ציפו שכך יהיה. האם במהלך נישואיהם התפתחה אהבה עמוקה? אולי. קיומה של אהבה בוודאי לא נחשב אצלם תנאי להמשך הנישואין, והיעדרה לא נחשב סיבה לפירוק הקשר.⁴ מכל מקום, אפשר להניח שבני-הזוג לא

2 שו"ת הרא"ש, כלל מג, סימן ת.

3 כל הציטוטים כאן הם מדברי הרב שמואל אריאל.

4 ראו על כך את דבריו המעוגנים היטב של יעקב כ"ץ בספרו מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, פרק ארבעה-עשר: המשפחה (עמ' 163-175).

ניהלו ביניהם שיחות רעיוניות מעמיקות שכן האישה היתה חסרת השכלה וברוך כלל לא ידעה קרוא וכתוב.

יוצא, שהציבור הדתי-הלאומי מזדהה עם אידאל נישואין ששונה מאוד מן האידאל של אבות-אבותיו. כיצד התרחש השינוי הזה? תפיסת הנישואין כמימוש של זוגיות מונוגמית רומנטית נעלה, היא התפיסה שרווחה בחוגים נאורים באירופה של המאה התשע-עשרה והמאה העשרים. מסתבר, שתפיסה זאת קלחלה לתוך עולמה של היהדות הנאמנת לתורה ונתקבלה בתוכה כתואמת את רוח התורה.

אין זו הפעם הראשונה שתפיסה על אודות הנישואין שנחשבה כמוסרית ונעלה בחברה הסובבת נקלטה בקרב החברה היהודית כתפיסה ראויה עלי-פי התורה. כך למשל קרה באירופה של ימי-הביניים בנוגע למונוגמיה. הפוליאגמיה היתה מקובלת על החברה השבטית הגרמנית באירופה. אולם למן המאה הי"א ניהלה הכנסייה פעילות נמרצת שהביאה להנהגת נישואים מונוגמיים כרפוס היחיד המקובל בחברה הלא-יהודית.⁵ על רקע זה יש לראות את חרם דרבנו גרשום.⁶ לעומת זאת, יהודים שחיו בסביבה שבה הוסיפה הפוליאגמיה להיחשב מוסרית וראויה, המשיכו בתפיסה זאת עד ימינו. כך היה כידוע בקרב יהדות תימן, שהיתה בלי ספק נאמנה לתורת ישראל ולרוחה.

גם בתחומים אחרים מושפעת תפיסתנו על אודות מה שראוי מבחינה ערכית, מגישות מוסריות שנתקבלו קודם לכן בעולם התרבותי הלא-יהודי. ביטול העבדות למשל לא היה רעיון שפשט בעולם בזכותם של יהודים. אף הקמת בתי-ספר לבנות לא הופיעה במקורה כרעיון יהודי.⁷ אך הרי לא נאמר בשל כך שהעבדות היא דבר טוב מבחינה מוסרית, או שאנחנו מצווים להעדיף בורות אצל בנותינו.

כוונתי אפוא לערער על התפיסה שהשתמעה מדברי המגיבים, כאילו נדרשת הכרעה דתית חדה בין נאמנות לערכי התורה לבין היטמעות בערכי העולם הלא-יהודי. אין ספק שיש הרבה מאוד גישות וערכים מאוד לא ראויים המקובלים על עמים ותרבויות לא-יהודיים. אבל אצל אותם עמים ותרבויות יש גם גישות וערכים ראויים מאוד שמותר ואולי אף רצוי לאמץ אותם אף שלא אנחנו המצאנו אותם, ובלבד שהדבר ניתן מבחינה הלכתית.

כפי שלימד אותנו הרמב"ן שטבע את המושג 'נבל ברשות התורה', מסגרת הלכתית מותרת אינה מונעת התנהגות פסולה בתוך גבולותיה.⁸ אני מסכים עם דברי המשיבים שהמסגרת ההלכתית המכונה 'פילגש' נוצלה לא אחת בעבר למימוש התנהגות פסולה מבחינה מוסרית. אבל אני מזכיר לכולנו שהמסגרת ההלכתית המכונה 'חופה וקידושין'

5 ראו על כך מחקריו של פרופ' הרב אלימלך ויסטרייך.

6 ראו: אלימלך ויסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי, ירושלים תשס"ב, ובפרט בעמ' 69.

7 אדרבה, על שרה שנירר, שיזמה את הקמת רשת 'בית-יעקב', איימו רבנים בחרם!

8 אזכיר את פירוש הרמב"ן לפסוק 'קרושים תהיו'.

נוצלה לא אחת בעבר, ואף מנוצלת לא אחת בהווה, למימוש קשר זוגי פסול ולניצולה של האישה, שאף הם אסורים מבחינה מוסרית.⁹

השאלה שביקשתי להעמיד לדיון היא זאת: האם המסגרת ההלכתית המכונה 'פילגש' יכולה להיות מנוצלת לטובה, בנסיבות זמננו, בעבור לפחות חלק מן הציבור הדתי?

הרב הנקין כותב ש"יש חוסר אחריות בהגשת הצעה שכזאת ללא עבודת מטה וללא הכנת תרחישים כיצד עשוי עולמנו התורני, המוסרי והחברתי להיראות בעקבות יישומה". ובכן, לא הגשתי הצעה קונקרטית כלשהי, וממילא, לא ניסיתי כלל לפרט למי ובאלו נסיבות ראוי להמליץ על אימוץ הסדר פילגש. אני בהחלט בעד קיום דיונים בהשלכות ובתרחישים שונים. אחת המטרות המרכזיות של מאמרי היתה בדיוק זאת: להעלות את הסוגיה לדיון ציבורי. בדיון הציבורי הזה צריכים להשתתף כל מי שעתיד היהדות ועתיד היהודים יקר להם, וכל מי שמבקש את טובת הציבור. ודאי שחכמי הדור הם נרבך חשוב בקרב הרוצים בטובת הציבור. אם חכמי הדור טרם ערכו את עבודת המטה שצריכה להיעשות כדי להתמודד עם אתגרי השעה בנושא זה, לא עלי יש להלין. אדרבה ואדרבה, אני מקווה מאוד שחכמי הדור אכן יעשו זאת בהקדם. אני אף מקווה שהם יטפלו בשורה ארוכה של סוגיות כבדות משקל נוספות, שטרם זכו לפתרון הלכתי מועיל.

בינתיים, עד שיגיעו חכמי ישראל לקונצנזוס כלשהו בנושא הזוגיות (אם יגיעו לכך), יש לתת את הדעת להבדל העצום שבין שיקולי המדיניות הציבורית הרחבה שהרבנים אמורים להתחשב בהם, לבין הפרספקטיבה הפרטית מאוד של איש ואישה רווקים, השוקלים חלופות התנהגות שונות.

כדי להמחיש הבדל עצום זה, אסתייע בדברים שכתב הרב ישראל יעקב אלגאזי, מבכירי חכמי ישראל באמצע המאה השמונה-עשרה, שעד לפטירתו בשנת 1756 היה ה'ראשון לציון' ואף עמד בראש ישיבת המקובלים "בית אל". בפרשנותו לפרק "אשת חיל" שבמשלי,¹⁰ הוא מסביר את כוונת הפסוק "עוז והדר לבושה, ותשחק ליום אחרון":

הנרצה באומרו "עוז והדר לבושה" – שהיתה לובשת תפילין וטלית שנקרא "עז והדר". ומעיד עליה הכתוב לאמר "ותשחק ליום אחרון" – דשכרה איתה ליום אחרון, בעולם הבא. דאף על גאו דאינה מצווה ועושה, מכל מקום יש לה שכר, ד"גדול המצווה" אמרו – מכלל, דמי שאינו מצווה ועושה נמי נוטל שכר.

מי היו הרבנים שהתירו לאשת-חיל זו לנהוג כך? הרב אלגאזי מסביר שאדרבה, המדיניות של הרבנים היתה שלא להתיר לנשים להתעטף בטלית ולהתעטר בתפילין,

9 כך סירוב של הבעל לתת גט לאשתו התובעת גירושין הוא ניצול לרעה של המסגרת ההלכתית של חופה וקידושין.

10 פרשנות זו מובאת בשמו באריכות על-ידי בנו, יום טוב אלגאזי (שהיה אף הוא 'ראשון לציון' ונפטר בשנת 1802), בחיבורו יום טוב דרבנן, ירושלים תר"ג, דף פו, ב ואילך. ככוונתי לפרסם בעתיד באמר על פרשנותו.

ואשת־החיל ידעה זאת היטב. היא אף ידעה שהרבנים אינם מרשים לנשים לברך על מצוות שאינן חייבות בהן.¹¹ ובכן, מה היה הבסיס להתנהגותה של אשת־החיל? משיב הרב אלגאזי:

אף חכמתה עמדה לה, שלא באת לשאול לחכמים אם תהיה מנחת או לא. אלא, היא מעצמה "פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה" – שהיתה עושה מצוות עשה שהזמן גרמן שלא נצטוותה בהן, מעצמה. ומפיה היתה חיה. ונוסף גם הוא: "ותורת חסד על לשונה", כלומר: תורת חסד דברכות קיימא גם כן על לשונה. ולא על ידי הוראתם וההדגשות של הציטטות מהתנ"ך – שלין.

כרב הראשי של ירושלים, ידע הרב ישראל יעקב אלגאזי היטב שייטכנו מצבים שבהם מתקיים ניגוד בין שיקולי המדיניות ההלכתית של רבנים לבין שיקוליו של היחיד לגבי ההתנהגות הדתית הנכונה בעבורו באופן אישי. הרבנים החליטו למנוע מנשים להתעטף בציצית ולהניח תפילין, כמו שהחליטו למנוע אותן מלברך על קיום מצוות שאינן חייבות בהן. אשת־החיל יודעת מה תהיה תשובת הרבנים אם תבקש מהם לפסוק לה בשאלות אלו. אבל היא גם יודעת שאם לא תשאל, אלא תניח תפילין ותתעטף בטלית ואף תברך על מצוות אלו עובר לעשייתן, התנהגותה תיחשב לראויה בעיני ה' ("שכרה איתה ליום אחרון, בעולם הבא"). ולכן היא נוהגת כפי שהיא נוהגת. ניכר שהערכתו החיובית של הרב אלגאזי נתונה לעמדה דתית זו.

דבריו אלה של הרב אלגאזי מכוונים לכל אדם המבקש לנווט את דרך חייו בנאמנות לתורה, והמודע לפער שבין האפשרויות המצויות בהלכה לבין הנטייה לשמרנות הטבעה באופן מבני בכל מערכת ממסדית.

לסיום, נפנה את המבט מן הפרט אל הכלל, ונזכיר את הדברים שכתב הרב חיים דוד הלוי זצ"ל לפני פחות מעשרים שנה:

טועה מאוד כל החושב שההלכה היא קפואה ואין לסטות ממנה ימין ושמאל. אלא אדרבא, אין גמישות כגמישות של ההלכה ... ורק בזכות גמישותה של ההלכה יכול היה עם ישראל, בכח חידושים רבים ומועילים שחידשו חכמי ישראל לדורותיהם, 'ללכת' בדרך התורה והמצוות אלפי שנים.¹²

במאמרי ביקשתי להעלות לדיון נושאים שהשתיקה אינה יפה להם. ביקשתי להצביע על מקורות הלכתיים המצויים בכתביהם של גדולי ישראל – שהסתרה אינה יפה להם. אני מקווה מאוד שמכאן ואילך לא ישובו הדברים להיעלם, ולא ישובו הדוברים להיאלם. והעיקר, שנדע כולנו להבחין בין מחויבות לה' ולתורתו ובין מחויבות לשמרנות.

11 כ'ראשון לציון', ידע הרב אלגאזי היטב כי מדיניות הפסיקה הספרדית הקלסית היא לאסור על נשים לברך על מצוות שאינן חייבות בהן – איסור שהרב עובדיה יוסף מטיף לו במסגרת מדיניותו 'להחזיר עטרה ליושנה'.

12 הרב חיים דוד הלוי, 'על גמישותה של ההלכה', שנה בשנה (תשמ"ט), עמ' 182-186.